

KATARZYNA HODOR, KATARZYNA ŁAKOMY*

GROBOWCE RODZINNE W XIX-WIECZNYCH ZAŁOŻENIACH PAŁACOWO-PARKOWYCH ŚLĄSKA OPOLSKIEGO

FAMILY VAULT IN 19TH CENTURY PALAC AND PARK ESTABLISHMENTS IN OPOLE SILESIA DISTRICT

Streszczenie

Grobowce rodzinne, mauzolea i kaplice grobowe stanowią budowle typowe dla układów rezydencjonalnych XVIII i XIX w., zarówno jako obiekty mające na celu zachowanie pamięci o minionych wydarzeniach czy osobach, jak i formy wyposażenia parkowego. Powstawały także na obszarze Śląska Opolskiego przy licznych pałacach i rezydencjach podmiejskich wielkich rodów epoki przemysłowej. Niestety, współcześnie te niewielkie obiekty architektoniczne, lokalizowane w malowniczych zakątkach niegdyś pięknych parków, na skutek przerwania ciągłości tradycji ulegają powolnemu niszczeniu i zapomnieniu.

Słowa kluczowe: sztuka cmentarna, grobowce rodzinne, założenia rezydencjonalno-parkowe

Abstract

The family vault, mausoleums and grave chapels are very characteristic structures for 18th and 19th century residential complexes, as well as buildings which main aim was commemoration of men and the past events, as a form of park furnishing. They came into begin also in the Opole Silesia district, nearly the plentiful palaces and residences which belongs to the great families of industry epoch. Unfortunately, in modern times, this small architectural object, localized in vivid places of former representative parks are going to ruin, which is a result of tradition discontinue.

Keywords: cemetery art, family vault, residential and park establishments

* Dr inż. arch. Katarzyna Hodor, dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

Tematyka grobowców rodzinnych powiązana jest z kilkoma aspektami, zarówno związanymi ze sztuką ogrodową, jak i architekturą, uwarunkowaniami społecznymi i kulturowymi. Od czasów starożytnych znane jest powiązanie strefy profanum z sacrum, układów rezydencjonalnych ze świątyniami i nekropoliami, będące także wyrazem statusu społecznego czy też władzy. Odmienność form grobowców osób z wyższych sfer widoczna jest we wszystkich kulturach. W Polsce tradycje pochówków szlacheckich związane były z troską o nienaruszalność grobu, jego trwałość (odmiennie niż w przypadku klas niższych). Od okresu średniowiecza praktykowano chowanie zmarłych duchownych w kościołach, a w szczególnych przypadkach także osób świeckich, co około XVI w. było już zwyczajem bardzo popularnym¹. Nawy kościelne, przedsionki, a następnie krypty i kaplice (a nawet epitafia) jako przestrzenie publiczne stały się nie tylko miejscami kultu zmarłych, ale też wyrazem wielkości rodu czy dokonania zmarłego. Wysoki poziom sztuki sepulkralnej wpłynął na fakt, iż miejsca te często przeistaczały się niejako w muzea, pełne historycznych pamiątek, czasem o charakterze patriotycznym, dotyczących wielkich rodów bądź wydarzeń historycznych. Pojawiający się tu aspekt pamiątek po zmarłych bliski jest romantycznemu trendowi stawiania monumentów, budowy lapidariów ku pamięci złożonych osób, przyjaciół czy też wydarzeń. Jednocześnie XVIII wiek przyniósł estetyzację przestrzeni grzebalnych jako miejsca pięknego, położonego w ciekawym krajobrazowym otoczeniu, co wynikało z nastrojowości epoki. Stąd też świątynie, kaplice, mauzolea, grobowce, pomniki czy inskrypcje, jako elementy architektoniczne programowej aranżacji przestrzeni, niezwykle popularne stały się w parkach krajobrazowych XVIII i XIX w. W zielonych założeniach publicznych zazwyczaj powstawały jako formy symboliczne, zmuszające do zadumy i refleksji, tworzące nastrój. W ogrodach prywatnych z kolei, zgodnie ze starożytną koncepcją, stanowiły miejsca rzeczywistego pochowku zmarłych z rodziny.

2. ZAKRES OPRACOWANIA I STAN BADAŃ

Problematyka niniejszego opracowania dotyczy rodzinnych budowli grobowych zlokalizowanych na obszarach XIX-wiecznych parków i ogrodów rezydencjonalnych. Przyjmujące formy kaplic, grobowców czy układów cmentarnych stanowiły element kompozycyjny – dominant i akcentów krajobrazowych, ale także form symbolicznych o charakterze edukacyjnym, wyrażających uczucia patriotyczne, głębokie więzi rodzinne, często podkreślające starożytność rodu. Zakres terytorialny obejmuje najmniejsze Polskie województwo – opolskie, stanowiące fragment dawnej pruskiej rejencji opolskiej oraz większą część Śląska Opolskiego – jednostki o charakterze historycznym, geograficznym i kulturowym, wchodzącej w skład Górnego Śląska.

Grobowce i mauzolea rodzinne zlokalizowane w parkach i ogrodach przypatacowych stanowią tematykę mało znaną i w niewielkim stopniu przebadaną. Z ważniejszych opracowań monograficznych wymienić można: *Mauzolea i kaplice grobowe od XVI do początku XX wieku w dawnym województwie legnickim* Hanny Kozaczewskiej-Golasz oraz bardziej ogólne: *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce: 1520–1620* Jerzego Z. Łozińskiego². Znacznie lepiej udokumentowane są zagadnienia dotyczące

¹ Można tu również zauważyć powiązanie z ideą kultu świętych i tradycją budowy od ok. IV w. tzw. bazylik cmentarnych wokół lub na grobach świętych.

² H. Kozaczewska-Golasz, *Mauzolea i kaplice grobowe od XVI do początku XX wieku w dawnym województwie legnickim*, Wrocław 2001; J.Z. Łoziński, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce: 1520–1620*, Warszawa 1973.

sztuki ogrodowej oraz architektury pałacowej XIX w., zwłaszcza w starszych opracowaniach niemieckich³, a także współczesnych polskich⁴.

3. MAUZOLEA I GROBOWCE RODZINNE – FORMA I HISTORIA

Mauzoleum jako szczególna forma grobowca, przybierająca monumentalne kształty, pojawiała się już w starożytności w Egipcie, Persji, Grecji i Rzymie. Była to zazwyczaj wolno stojąca bryła o rozbudowanej dekoracji, ozdobnej rzeźbie, bogatej architekturze, charakteryzująca się zazwyczaj układem centralnym. Pochodzenie nazwy mauzoleum początek swój wzięło od starożytnego grobowca w Halikarnasie, w którym złożono zwłoki króla Karii Mauzolososa w IV w. p.n.e.⁵. Inne monumentalne sławne grobowce to m.in.: mauzoleum w Milas z II w. n.e., St. Remy z końca I w. p.n.e., Hadriana w Rzymie z 140 r. n.e., Dioklecjana w Splicie z 300 r. n.e., Galeriusza w Salonikach z IV w. n.e.⁶. Mauzoleum Hadriana zlokalizowane na Zatybrzu jako monumentalna budowla w V w. otoczona została murem, stając się cytadelą. Przekształcona kubatura monumentalno-grobowca połączona została z funkcją obronną. W XVIII w. została przebudowana i nazwana Zamkiem św. Anioła. Innym mauzoleum, powstałym w okresie starożytności, był grób Oktawiana Augusta, zlokalizowany na Polu Marsowym w Rzymie. Na dachu w XVI w. założono ogród z układem roślinności formowanej, wokół rosty cyprusy symbolizujące śmierć, a jego forma stawała się inspiracją dla nowożytnych twórców. Układ wspomnianych budowli oparty był zazwyczaj na rzucie kwadratu, koła lub wielokąta, dolna część przybierała formę postumentu, a wewnątrz mieściła się krypta grobowa. Często pojawiały się otwarte kolumnady i portyki.

W religii islamu istniały mauzolea przeznaczone dla świętych lub otaczanych szczególnym kultem osób. Nazywane w średniowieczu *mazarami*, były to budowle na planie centralnym, zwieńczone kopułą. Do tego typu obiektów prowadził ozdobny portyk. Ten typ architektury sepulkralnej występował najczęściej na terenie Azji Środkowej⁷. Inną odmianą mauzoleum była *kubba* (zwana również *tiurbe*), występująca od XI w. w kulturze muzułmańskiej. Charakteryzowała się rzutem opartym na kwadracie i była zwieńczona kopułą na trompach lub żagielkach. W jej wnętrzu pojawiały się liczne ozdoby ze stiuku i mozaiki. Po XV w. forma grobowca przekształcona została w nagrobny meczet⁸.

Duża grupa mauzoleów powstałych w czasach wczesnochrześcijańskich nawiązywała architekturą do starożytnych kubatur, czasem przylegając do świątyń. Z obiektów sepulkralnych przyjmujących postać mauzoleum wymienić można, zlokalizowany w Rzymie, symboliczny grobowiec Konstancji, wzniesiony przez cesarza Konstantyna

³ A. Duncker, *Die ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der ritterschaftlichen Grundbesitzer in der preußischen Monarchie nebst den königlichen Familien-, Haus-Fideicommiss- und Schatull-Gütern in naturgetreuen, künstlerisch ausgeführten, farbigen Darstellungen nebst begleitendem Text*, t. 1–16, Berlin 1857–1883; R. Weber, *Schlesische Schloesser*, Dresden–Breslau, T. 1 – 1909, T. 2 – 1910, T. 3 – 1913.

⁴ K. Dubel, *Parki podworskie w województwie śląskim: stan zachowania i możliwość wykorzystania parków stanowiących własność AWRSP*, Opole 1999; I. Kozina, *Pałace i parki na pruskim górnym śląsku w latach 1850–1914*, Katowice 2001; E. Molak, I. Raclawski, *Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk opolski*, Opole, t. 1 – 2009, t. 2 – 2011; *Śląskie zamki i pałce. Opolszczyzna*, (red.) D. Emmerling, R. Emmerling, Opole 1998.

⁵ Obiekt zaliczany do siedmiu cudów świata zniszczyło trzęsienie ziemi w XV w., [za:] W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985: hasło: *Mauzoleum*, s. 669; hasło: *Hadrian*, s. 352; hasło: *Oktawian August*, s. 786.

⁶ H. Kozaczewska-Golasz, *Mauzolea i kaplice grobowe od XVI do początku XX wieku w dawnym województwie legnickim*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2001, s. 10.

⁷ M. Siewniak, A. Miłkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1998, s. 139; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, (red.) S. Kozakiewicz, Warszawa 1976, s. 286, 253.

⁸ *Słownik terminologiczny sztuk pięknych, op. cit.*, s. 253.

Wielkiego. Kolista kubatura, otoczona kolumnadą i nakryta kopułą, związana była z upamiętnieniem córki cesarza. Innym przykładem może być mauzoleum Teodoryka z 520 r. w Rawennie lub też obiekty powstające przy kościołach, takie jak mauzoleum Konstancyjna Wielkiego przy kościele Apostołów.

W Polsce możni (księżęta i królowie) chowani byli zazwyczaj jako dobroczyńcy w fundowanych kaplicach przy kościołach, w prezbiteriach lub też w kaplicach grobowych, choć przykładów takich począwszy od XIII w. nie było zbyt wiele⁹. Istotna dla ewolucji tej formy nagrobków była Kaplica Zygmuntońska Bartolomeo Berecciego, której budowa spopularyzowała wśród magnaterii ten model zarówno pod względem bryły, jak i wyposażenia. Od XVIII w. pojawia się wśród siedzib możnych typ wolno stojących mauzoleów, lokalizowanych przy kościołach lub jako obiekty wolno stojące na cmentarzach bądź w pobliżu rezydencji. Niewątpliwie epoka oświecenia przyniosła nowe spojrzenie na obiekty grobowe, bowiem przypisywano im szczególne znaczenie symboliczne. Jan Jakub Rousseau kreował pogląd propagujący łączenie miejsc pochówku z przyrodą, budując nastrój melancholii, zadumy i kontemplacji w tak zwanych ogrodach snu i śmierci. Przebywanie wśród krajobrazowych parków w bliskości ze zmarłym stało się popularne wśród zamożniejszych warstw społeczeństwa.

Groby rodzinne pojawiały się często w majątkach ziemskich powstających przy kościołach lub pomiędzy rezydencją a świątyniami. Były to zarówno wspomniane już mauzolea, jak i mniej okazałe groby zbiorowe. Nicieja wspomina o licznych rodowych nekropoliach z terenów wschodniej Polski, obecnie w większości zniszczonych¹⁰. Do takiego stanu rzeczy (licznych dewastacji) przyczyniała się częstokroć lokalizacja w ogrodach i parkach z dala od cmentarzy oraz wojen. Groby rodzinne pojawiające się przy rezydencjach pod koniec XVIII w. stawały się wzorami powielanymi na zakładanych cmentarzach komunalnych. Były one zazwyczaj znaczącymi i dominującymi kubaturami. Podkreślały świetność rodu i często posiadały rozbudowaną architekturę, nawiązująca do katakumb, kapliczek, rzadziej groty czy piramid. Forma katakumby charakteryzowała się dużych rozmiarów bryłą, posiadającą od strony frontowej miejsca na zamurowywane epitafium trumny. Kaplica, służąca do pochówku rodzin, zgodnie z klasycystyczną ideą stawała się pomnikiem łączącym świat żyjących ze światem umarłych. Podkreślić należy również znaczenie indywidualnego charakteru takiego miejsca jako symbolu, rodzinnego domu śmierci i wspomnień, do którego była czasem możliwość wejścia i duchowego spotkania z najbliższymi¹¹.

4. MAUZOLEA RODZINNE W UKŁADACH PARKOWYCH

W założeniach pałacowo-parkowych groby nie należały do rzadkości. Pojawiały się często od XVII w. w układach zieleni, towarzysząc rodowym siedzibom i stanowiąc integralny element parku. Zazwyczaj lokalizowane w pewnym oddaleniu od pałacu, związane z kompozycją całości parku, położone były w malowniczych zakątkach, czasem na wzniesieniach, z których rozpościerał się atrakcyjny widok (mauzoleum w Borzysławicach). Oświeceniowe wpływy, zmierzające do oswojenia się ze śmiercią, przepełniały parki tzw. monumentami, mającymi zazwyczaj znaczenie kommemoratywne. Pochówki w parkach praktykowali księżęta, mieszczanie i rody ziemiańskie.

⁹ Henryk I Brodaty pochowany został w prezbiterium w kościele św. Bartłomieja w Trzebnicy, a w Libiążu w wydzielonej kaplicy o układzie centralnym z 1320 r. pochowano Bolesława III – zwyczaj oddzielania kaplic występował od XIV w., [za:] H. Kozaczewska-Golasz, *op. cit.*, s. 14.

¹⁰ S. Nicieja, *Ogród snu i pamięci. Dzieje Cmentarza Łyczakowskiego i ludzi tam spoczywających w latach 1786–2010*, Wydawnictwo MS, Opole 2010, s. 218 n.

¹¹ *Ibidem*, s. 224 n.

Architektura niewielkich nekropolii nawiązywała zazwyczaj do obiektu pałacowego i utrzymywana była w podobnej stylistyce.

W wymienionych już Borzysławicach, położonych nieopodal Głubczyc, znajduje się zespół dworsko-parkowy z folwarkiem zachowany w stylu klasycystycznym. Na odległym wzniesieniu zlokalizowano mauzoleum rodowe z cmentarzem. Ze wzgórza, na którym położona jest ta niewielka nekropolia, roztacza się widok na dwór i wieś. Mauzoleum rodziny von Sass powstało w 1790 roku na rzucie centralnym, posiada charakterystyczne formy detalu architektonicznego typowe dla klasycyzmu, układ centralny z kopułą i wejściowym portykiem¹².

W założeniach parkowych z XVIII w. dość często spotykaną formą mauzoleum była piramida, inspirowana architekturą egipską. Przykład taki można odnaleźć w parku we wsi Rożnów nieopodal Kluczborka¹³. Jednym z właścicieli był Gottlieb Fryderyk von Eben – znawca i popularyzator architektury egipskiej. Z jego inspiracji powstało mauzoleum zaprojektowane przez Karla Landghausa, w którym spoczęło prawdopodobnie ponad 25 osób, będących członkami rodów kolejnych właścicieli¹⁴. Grobowiec zlokalizowany został nieopodal kościoła św. Apostołów Piotra i Pawła.

5. GROBOWCE RODOWE NA ŚLĄSKU OPOLSKIM

Najbardziej powszechną formą czczenia zmarłych i próbą zachowania o nich pamięci już od epoki średniowiecza były grobowce władców i innych osób z wyższych warstw społecznych. Dlatego też powstawały świątynie przyzamkowe, w którym krypty stanowiły miejsca pochówku członków wielkich rodów. W XVIII i XIX w. tego typu obiekty sakralne powstawały również przy pałacach śląskich. Mogły mieć formy wolno stojące lub też znajdować się wewnątrz struktury przestrzennej rezydencji (np. Brzeg, Narok, Kamień Śląski). Popularnym zwyczajem było fundowanie przez rodziny właścicieli ziemskich kościołów w miejscowościach do nich przynależnych, gdzie powstawały także ich kaplice rodowe i cmentarze przykościelne (Gręboszów, Klisino). W przypadkach kościołów już istniejących ograniczano się do płyty grobowej (np. Otmęt, Rychnów).

W omawianym okresie najbardziej rozpowszechnioną formą obiektów grobowych był jednak wolno stojący obiekt o charakterze sakralnym (m.in. Biechów, Borzysławice, Dobra, Kopice, Osiek Grodkowski, Pomorzowice, Rożnów, Strzelce Opolskie, Turawa, Ziemiełowice)¹⁵. Lokalizowano je w otaczających rezydencje parkach. Nawiązywały wystrojem do czasów antycznych, stylistyki głównego obiektu mieszkalnego lub charakteru parku. Częścią programową zieleni przypałacowej stały się także pojedyncze grobowce wolno stojące, tak jak w przypadku założenia w Minkowskim, Błotnicy Strzeleckiej i Rogowie Opolskim. Ostatnią grupę stanowią niewielkie cmentarze rodzinne zachowane m.in. w Korfantowie, Mosznej i Mąkoszycach.

Odmienne założenia stanowiły różnorodne formy małej architektury ogrodowej, takie jak lapidaria, ruiny, pomniki i inskrypcje stanowiące dopełnienie kompozycji i programu użytkowego terenów zieleni urządzonej.

¹² *Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk Opolski*, (red.) Roman Nowacki, t. I, Studia i monografie, z. 164, Politechnika Opolska, Opole 2004, s. 53-58.

¹³ *Ibidem*, s. 223-227.

¹⁴ <http://media.wp.pl/kat,1022939,wid,7451650,wiadomosc.html> (12.2011).

¹⁵ Obiekty o charakterze sakralnym, lokalizowane w parkach, dopełniające ich kompozycję, w zależności od dominującej funkcji można zasadniczo podzielić na: świątynię – zazwyczaj o formach antycznych lub klasycyzujących – mała architektura parkowa; kaplicę – niewielki obiekt sakralny pełniący funkcje kultowe; kaplicę grobową – miejsce kultu i funkcja grobowca; mauzoleum – reprezentacyjny obiekt o funkcji grobowca, budowany z myślą o konkretnej osobie lub rodzinie.

6. XIX-WIECZNE UKŁADY REZYDENCJONALNO-PARKOWE ŚLĄSKA OPOLSKIEGO

Uwarunkowania ekonomiczne, polityczne i kulturowe okresu epoki przemysłowej na Śląsku sprzyjały rozwojowi budownictwa rezydencjonalnego. Ich formy były bardzo różnorodne¹⁶, a najważniejsze z nich to: *Villa* (willa miejska), *Wohnhaus* (dom mieszkalny), *Landhaus* (dom podmiejski – willa podmiejska), *Herrschaftshaus* (okazaty dom pański), *Herrensitz* (siedziba pańska – posiadłość wiejska), *Palast* (pałac – zazwyczaj miejski), *Schloß* (zamek – założenie pałacowe, brak funkcji obronnej), *Jagdschloß* (zamek polowań – pałacyk myśliwski), *Burg* (gród – zamek o charakterze obronnym)¹⁷. Budową i modernizacją siedzib arystokracji rodowej i bogatych przemysłowców zajmowali się najznakomitsi architekci tego okresu (Carl Lüdecke, Richard Lucae, Friedrich Hitzig), dlatego też stanowiły zazwyczaj odzwierciedlenie europejskich wzorców i wpływów architektonicznych, związanych ze stylami historycznymi: klasycyzmem, włoskim stylem willowym, renesansem francuskim, renesansem północnym czy gotykiem.

Powstające założenia, otaczane rozległymi parkami i powiązane z zabudową (gospodarczą), dominowały w otaczającym krajobrazie. Obiekt rezydencjonalny lokalizowany był najczęściej na miejscu eksponowanym, dającym wgląd w rozległe krajobrazy, pola uprawne oraz zabudowania gospodarcze. Towarzystwo zabudowania folwarczne zgrupowane były zazwyczaj wokół podwórza gospodarczego i usytuowane na osi pałacu lub całego układu. Rozmieszczenie poszczególnych obiektów związane było z funkcją gospodarczą poszczególnych układów¹⁸.

Przed pałacem lokalizowano podjazd (owalny, okrągły), ozdabiany rabatami kwiatowymi oraz rzeźbami i fontannami, za rezydencją zaś taras ogrodowy, z którego rozciągał się widok na rozległą polanę oraz dalsze części parku o charakterze krajobrazowym, urozmaicany rzeźbami i małą architekturą ogrodową (altany, świątynie, domki chińskie). Cechą tych obszarów było znaczne wykorzystanie istniejących walorów przyrodniczych (ukształtowanie, ciekły wodne, zieleń)¹⁹. Poniżej opisane zostały szczegółowo dwa przykłady rezydencjonalno-parkowe z terenów Śląska Opolskiego. Dobra i Moszna mają w swym programie funkcjonalnym miejsca pochówku rodów, rozwiązywane w różny sposób.

7. DOBRA

Miejscowość Dobra położona jest na Nizinie Śląskiej, w województwie opolskim, powiecie Sterzeleckim, w dorzeczu rzeki Białki, przy drodze wojewódzkiej 409. Założenie pałacowo-parkowe zlokalizowane jest w zachodniej części wsi, w krajobrazie leśno-rolniczym. Przez jego obszar przepływa rzeka Biała. Zespół wpisany jest do rejestru zabytków województwa opolskiego – pałac i założenie folwarczne: nr rej. 728/64 z dnia 14.03.1964, park: nr rej. 91/84 z dnia 26.01.1984. Całość obejmuje obszar około 59 ha, z czego 49 ha stanowi własność prywatną, na pozostałym terenie znajduje się natomiast ośrodek wypoczynkowy.

¹⁶ Tematykę związaną z niemieckim nazewnictwem i definiowaniem poszczególnych form budownictwa rezydencjonalnego porusza m.in.: I. Kozina, *op. cit.*, s. 18; Ch. Breig, *Der Villen- und Landhausbau in Stuttgart 1830–1930*, Stuttgart–Leipzig 2004, s. 19 n.; A. Ley, *Die Villa als Burg. Ein Beitrag zur Architektur des Historismus im Südlichen Bayern 1842–1968*, München 1981, s. 20 n.

¹⁷ Arystokracja rodowa i właściciele ziemscy z konieczności utrzymania swoich majątków (po reformach uwłaszczeniowych) zaczęli inwestować w przemysł. W miastach lokalizowano więc rezydencje o charakterze reprezentacyjnym, siedziby zarządów i spółek, a na terenach posiadłości wiejskich powstawały okazałe rezydencje rodowe o charakterze mieszkalno-wypoczynkowym.

¹⁸ E. Molak, I. Raclawski, *op. cit.*, t. 2, s. 15-16.

¹⁹ Współcześnie większość układów parkowych posiada bardzo zatartą kompozycję i jest nieużytkowana.

Pałac w Dobrej stanowił niegdyś jedną z ciekawszych śląskich rezydencji neogotyckich. Prawdopodobnie również park, początkowo o charakterze barokowym, przeprojektowany został według planu Johanna Heinricha Gustava Meyera (1816–1877), dyrektora ogrodów berlińskich, natomiast jego pielęgnacją zajmował się mistrz ogrodniczy z Bad Muskau – Eduard Petzold (1815–1891). Obecnie założenie to stanowi bardzo zaniedbany układ, o zatartej kompozycji krajobrazowej, z dającymi się odczytać w przestrzeni różnymi formami zagospodarowania terenu. Kształt przestrzenny założenia podyktowany został przebiegającymi traktami komunikacyjnymi (Krapkowice – Strzeleczyki, Dobra – Kórniki), ukształtowaniem terenu (w części dolina rzeki Białej wznosząca się ku wschodowi) i zabudową wsi (wzmiankowanej w XIII w.). Założenie posiada wydłużony kształt wielokąta. Ponieważ całość ulegała przeobrażeniom, trudno dziś określić pierwotny obszar własności, jednakże zachowane elementy przestrzenne wskazują, iż najważniejsze w układzie były dwie osie kompozycji: 1. oś południowy wschód – północny zachód oraz 2. oś przebiegająca ze wsi Nowe Budy w kierunku pałacu, poprzez dziedziniec gospodarczy, owalny podjazd, pałac, ogród tarasowy, ogród krajobrazowy, a kończąca się zapożyczonym krajobrazem otaczającym założenia pół uprawnych. Dominantą całości jest pałac w stylu neogotyckim z tarasem, otoczony pseudobastejami. Obiekt powstał w połowie XVIII w. w stylu bawarskiego francuskiego. Po przebudowie, rozpoczętej około 1858 roku według projektu Moritza Wilhelma Gottgetreu (1813–1885), ukończonej prawdopodobnie przez Carla Lüdecke (1826–1894), uzyskał wystrój neogotycki (neogotyki elżbietański). Zasadniczy obrys nie uległ zmianie, a elementem charakterystycznym stała się wysoka okrągła wieża umieszczona w południowym narożniku budowli.

Po dwóch stronach głównej osi – alei lipowej, znajdowały się zabudowania towarzyszące. Od północy znajdował się folwark, składający się z budynków okalających wydłużone prostokątne podwórze przecięte na początku osią 1. Przy pałacu były to oficyny, dalej zabudowania inwentarskie i inne budynki gospodarcze. Po drugiej stronie głównej alei wjazdowej znajdowały się kolejno na osi: spichlerz, ujeżdżalnia oraz nadleśnictwo (po prawej stronie osi 1). Z podwórza gospodarczego przez murowaną bramę, przed bramą wjazdową na dziedziniec, wiodła droga do południowej części gospodarczej otoczonej murem. Znajdująca się tu obecnie studnia i pozostałości szklarni sugerują, iż mogła ona pełnić funkcję ogrodu użytkowego, ogrodnictw lub szkółki leśnej (ze względu na bliskość nadleśnictwa).

Park w najdalszej części północnej ma charakter leśny. Nieco bliżej (za folwarkiem) znajduje się rozległy staw. Pozostała część parku ma charakter naturalny z pozostałościami kompozycji układającymi się pasmowo. Od strony drogi (Krapkowice – Strzeleczyki) występuje zwarta roślinność wysoka, następnie rozlewiska i rzeka Biała, wydłużone polany (trzy ważniejsze: północna, przed pałacem i południowa) ramowane grupami drzew. Granicę stanowi zieleń wysoka przy drodze nyskiej oraz mur ogrodnictwa i zabudowa wsi. Na tarasie pałacowym zlokalizowany był niewielki ozdobny ogród kwaterowy (dwie kwatery z obwódką bukszpanową wypełnione kwiatami, żywopłot grabowy, ławki, fontanny), z którego schodami w części środkowej dostać się można było na polanę przed pałacem, w której z początkiem XX w. mieścił się ogród różany. Całość uzupełniała mała architektura – liczne mostki, a przede wszystkim dzieła Carla Lüdecke: dwie bramy wjazdowe (1865), kościół pw. św. Jana Chrzyciela (1866), dom parafialny (1867), *Gasthaus* (1865)²⁰ oraz mauzoleum rodzinne²¹.

Mauzoleum rodziny von Seherr-Thoss zlokalizowane zostało w środkowej części parku, na niewielkim wzniesieniu nad rzeką Białą. Jego bryła wpisana jest w ukształtowanie terenu, skąd wynikać może jej zlokalizowanie na osi północny zachód – po-

²⁰ Obiekt ten powstał z myślą o odwiedzających co niedzielę park mieszkańcach pobliskich okolic.

²¹ Projekty Carla Lüdecke dla Dobrej znajdują się w zasobach Technische Universität w Berlinie (TUB).

Il. 1. Mauzoleum w Dobrej (fot. K. Łakomy)

Ill. 1. Mausoleum in Dobra (photo K. Łakomy)

łudniowy wschód. Istniejąca kaplica zbudowana została w stylistyce neogotyckiej z jasnego piaskowca, z ceglаныmi wstawkami, na planie prostokąta z dwuspadowym wysokim dachem, krytym dwukolorowym łupkiem w formie „rybich łusek”. Główne wejście prowadzi od strony północno-zachodniej, od zagłębionej alejki (obsadzonej cyprysikiem groszkowym i żywotnikiem olbrzymim). Elewacja frontowa, ramowana pseudoprzyporami zakończonymi pinaklami, jest jednoosiowa, dwukondygnacyjna z wejściem o prostym portalu ostrołukowym oraz znajdującym się nad nim triforium i herbem rodziny von Seherr-Thoss. Wieńczy ją wimpergą z kwiatonem i czołgankami. Elewacje boczne, skromne jednoosiowe z triforium (il. 1). Elewacja tylna posiada jedynie potrójne okno w szycie, z dwoma wnękami ślepyimi i środkową z drewnianą okiennicą z okuciami. Od tej strony znajduje się także drugie wejście do kaplicy, prowadzące przez formę bryły o prostej kamiennej, bezokiennej formie z dwuspadowym dachem o lekkim spadku. Część ta sugeruje zmianę w pierwotnym zamyśle architekta, wykonaną prawdopodobnie po postawieniu zasadniczej części. Być może początkowo omawiany obiekt stanowić miał świątynię ogrodową, natomiast koncepcja mauzoleum zrodziła się później, o czym świadczą późniejsze szkice na rysunkach projektowych, na których widoczne są próby rozmieszczenia w dość wąskiej kaplicy nisz na trumny²². Obecnie brak jest dostępu do wnętrza kaplicy, ponieważ wszystkie jej otwory zostały zamurowane, dlatego też nieznany jest stan jej wyposażenia oraz losy widocznych na zdjęciach archiwalnych z lat 70. i 80. drewnianych neogotyckim drzwi oraz kutych krat²³.

²² Prawdopodobnie zmiana funkcji głównej części kaplicy nasunęła pomysł dobudowy drugiej kubatury o charakterze grobowca.

²³ Dokumentacja konserwatorska przechowywana w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Opolu: H. Grad, *Studium historyczno-kompozycyjne parku w Dobrej*, PKZ Wrocław 1974, sygn. 1997; A. Skup, *Dobra*, PKZ Wrocław 1972, sygn. 2334.

W mauzoleum w 1943 roku pochowana została żona Hermanna von Seherr-Thoss, pochodząca z Ameryki Muriel White. Prawdopodobnie zaraz po wojnie jej szczątki przeniesiono na pobliski cmentarz przy kościele pw. św. Jana Chrzciciela, gdzie znajdują się do dnia dzisiejszego.

Stojąca w parku kaplica, doraźnie zabezpieczona w mało subtelny sposób przed wandalami, powoli podupada (widoczne uszkodzenia konstrukcji dachu, ubytki w murze). Mimo wiszącej nad wejściem tabliczki, ani dawne mauzoleum, ani żadna inna budowla należąca do wyposażenia parkowego nie są wpisane do rejestru zabytków. Nie napawa optymizmem również fakt, iż cały układ pałacowo-parkowy w Dobrej, znajdując się w rękach prywatnego właściciela, przez brak pielęgnacji powoli zatracza swój pierwotny charakter.

8. MOSZNA

Zabytkowe założenie pałacowo-parkowe znajdujące się w miejscowości Moszna położone jest przy zachodniej granicy gminy Strzelczyki, na południe od Opola, od zachodu graniczy z gminą Biąta. Tereny te wchodziły w skład Równiny Niemodlińskiej, która zajmuje południową część Niziny Śląskiej.

Moszna leży w dorzeczu lewobrzeżnych dopływów Odry: rzek Biątki i Osobłogi, na południowy zachód od Krapkowic, przy drodze w kierunku Prudnika.

Pierwsze wzmianki o wsi Moszna odnaleźć można w dokumentach z początku XIV w., następnie nazwa ta pojawia się pod koniec XVII w. Początki otoczenia pałacu związane są prawdopodobnie z barokowym układem geometrycznym, opartym na głównej osi wychodzącej od rezydencji (XVIII w.). Koncepcja przestrzenna rozwiązana została zgodnie z typowymi zasadami baroku: aleje, dziedzińce i salony ogrodowe. Występują tu aleje (często wielokrotniane), kanały wodne – na głównej osi, w części dziedzińca dojazdowego pałac ramowany został z obu stron zabudowaniami gospodarczymi²⁴. W kompozycji układu wykorzystano naturalne uwarunkowania przyrodnicze – lasy otaczające zespół oraz spływ wód, dzięki czemu powstał system kanałów i stawów. Od XVIII do końca XIX w. istniał w Mosznej barokowy ogród ozdobny, a prawdopodobne jest, iż w skład kompozycji wchodziła Aleja Cesarska (lipy szerokoliste) prowadząca do części leśnej założenia – na północ, oraz Aleja Lipowa – prowadząca od ówczesnego barokowego pałacyku myśliwskiego (późniejszego pałacu) w kierunku północno-wschodnim (zachowane ślady formowania). Możliwe, że po wschodniej stronie istniała aleja z dębów, przy stawie Kalusznik. Nie znany jest szczegółowy obrys założenia z tego okresu. Zachowana architektura to część sieni pałacu i oficyna przy pałacu (od strony wschodniej). Być może przy oficynie istniał już wtedy ogród warzywny o regularnych podziałach.

Kolejne przekształcenia związane były z rodem Winklerów i wpływami mody XIX-wiecznych ogrodów krajobrazowych. Powiązanie łąk, pól i lasów w kompozycję całości założenia, wykorzystanie barokowych osi, systemu wodnego i wprowadzenie nowych wielorzędowych alei stało się podstawą nowego układu. Przepych zastosowanych tu środków, skala rozbudowy pałacu, obszar parku oraz rozwiązania formalne miały zachwycać odwiedzających.

Główne działania projektowe opierały się na powstaniu parku o kompozycji krajobrazowej, z zachowaniem i wkomponowaniem alei z poprzedniego układu²⁵.

²⁴ Hasło: barokowy ogród, [za:] M. Siewniak, A. Miłkowska, *op. cit.*, s. 34 n.

²⁵ Park wymieniony został przez G. Ciołka w *Ogrodach Polskich* jako przykład założenia krajobrazowego wykonanego według projektu Teodora Chrzęńskiego w 1894 roku – brak danych potwierdzających, [za:] G. Ciołek, *Ogrody Polskie*, Warszawa 1978, s. 211.

Wprowadzono dodatkowo aleje wjazdowe (Aleja Jelki – sześciorzędowa z ponad 100-letnich dębów czerwonych, przechodząca prawdopodobnie w starszą wiekiem ponad 140-letnią aleję kasztanowców białych przy pałacu) prowadzące do wnętrza założenia. Wytyczono ścieżki w północnej części parku o kompozycji swobodnej, rozplanowano kanały wodne i stawy, pozwalając na poruszanie się drogą wodną po części parku. Całość obsadzono nasadzeniami z rododendronów i azalii.

Zgodnie z krajobrazowymi założeniami przełomu XIX i XX w. park posiadał cechy modelowe dla założeń naturalistycznych bliskich typowi *beautiful*²⁶. Oparty został na kompozycjach swobodnych, krajobrazowych, w których główne walory parku osadza się na dużych przestrzeniach trawników, z samotnikami, grupami drzew, klombami, smugami. Element wody stanowił w tym typie ogrodów bardzo często stosowany element – tu występuje jako ważna składowa układu w postaci wody stojącej. Pomimo, iż nie zachowała się część tego układu, ukształtowanie terenu z drzewostanem stanowią o atrakcyjności miejsca. Występująca tu roślinność to gatunki typowe dla tego siedliska oraz egzoty, np. sosna wejmutka i liczne zachowane krzewy rododendronów i azalii, charakterystyczne dla rozwiązań ogrodów z tej grupy typologicznej. Salon stanowił serce kompozycji – był istotny w obu fazach (I, II) jako część reprezentacyjna łącząca się z tarasem (faza II) i stawem, przy którym znajdowała się przystań. Porastająca ściany zieleń pnączy była ważnym tłem dla odbioru całości wnętrza krajobrazowego. Czytelna ekspozycja widokowa bierna i czynna występująca w zespole stanowi do dnia dzisiejszego o wysokiej wartości tego obiektu. Otoczone alejami tąki i pola stanowią atrakcyjną kompozycję złożoną z sekwencji wnętrza. O wartości tego miejsca świadczy również istniejący drzewostan (dęby błotne, dęby czerwone, lipy szerokolistne). Liczne skupiska azalii i rododendronów, wprowadzone na początku XX w., porastają obrzeża stawów, otoczenia mostków, pasy wzdłuż kanałów i okolice pałacu²⁷ (il. 2).

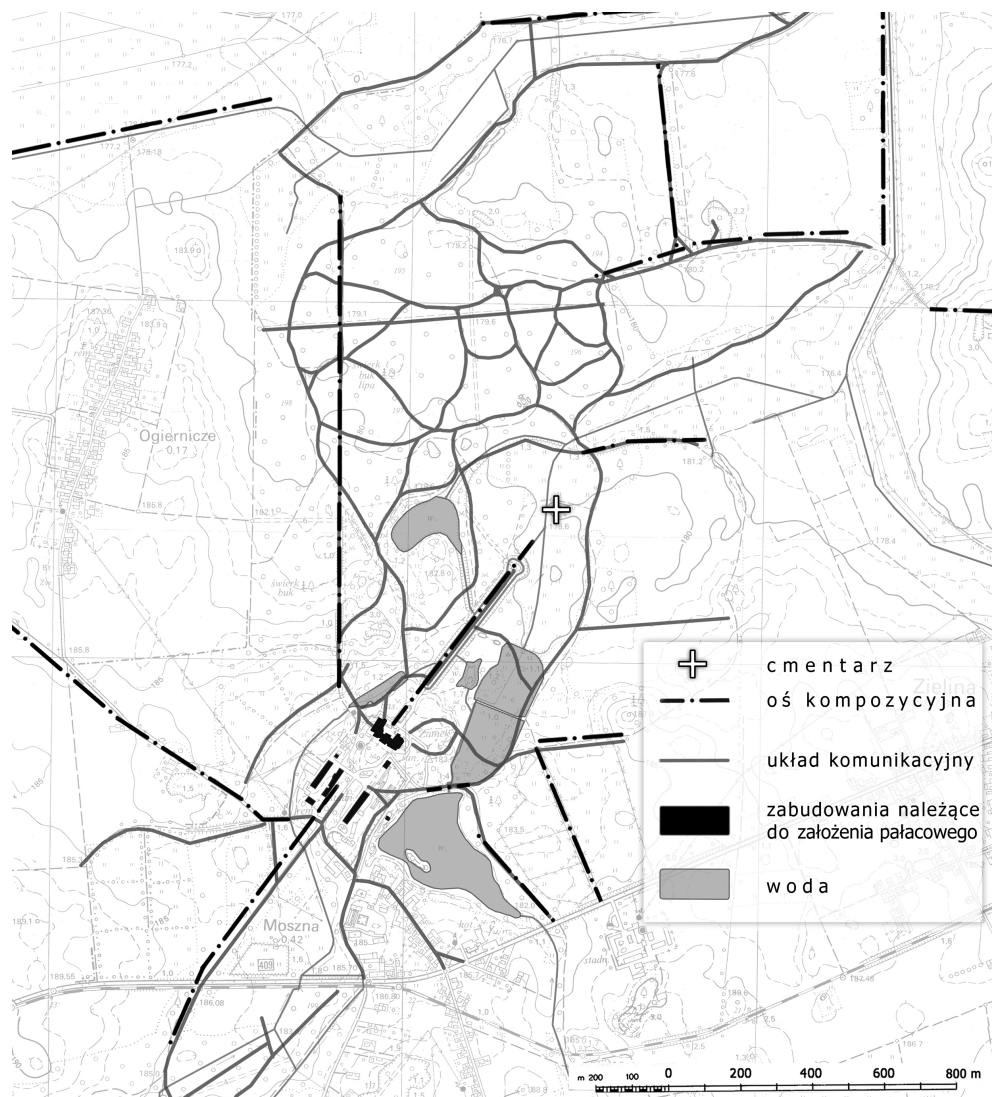
W obrębie założenia parkowego po stronie północnej powstał cmentarz rodzinny Winklerów, zlokalizowany za półkolistym placikiem z cokółem i pomnikiem Wincklera, stanowiącym zamknięcie osi głównej alei lipowej w kierunku północnym²⁸. Na rozległej polanie, na sztucznie usypanym wzniesieniu, Franz von Winkler założył cmentarz rodowy. Jako pierwszy został tam pochowany jego ojciec, Hubert. Zmarły w Partenkirchen, początkowo został złożony do grobu w Miechowicach, jednak w 1907 roku przeniesiono jego zwłoki do rodowej siedziby w Mosznej. Został pochowany u boku swych dwóch żon Valeski i Rosy. Pierwotnie istniały plany złożenia głowy rodu, Huberta, w piwnicach pałacu, lecz w końcu zaniechano tego pomysłu, tak więc krypta pałacowa nigdy nie pełniła funkcji sepulkralnej.

Cmentarz rodowy, położony na osi głównej założenia, ogrodzony został ażurowym (z kutych prętów) ogrodzeniem z bramą i bramką wejściową, wspartymi na boniowanych filarach. Prowadzi do niego siedem kamiennych stopni. W tej niewielkiej nekropolii, o prostokątnym naryszie z owalną wnęką, znajduje się krzyż – miejsce pochówku Huberta. Wkomponowano również trzy nagrobki z różowego marmuru i kolejno pięć płyt z rzeźbionymi herbami. Porastająca roślinność krzewów i drzew dodatkowo podkreśla kompozycję całości. Wykorzystano tu – tak jak i w całym obiekcie parkowym – azalie i rododendrony oraz potęgujący sepulkralny nastrój drzewostan (dęby i wierzby). Cmentarz stanowi dominantę wnętrza krajobrazowego – rozległej polany (il. 3).

²⁶ Wedle systematyki ogrodów angielskich: parki sentymentalne, arkadyjskie (sentymentalne, picturesque, chińskie), romantyczne, krajobrazowe (angielskie-chińskie, beautiful, obwodnicowe, kaligraficzne, japońskie).

²⁷ A. Skup, *Katalog Parków woj. opolskiego Moszna – zespół pałacowo-parkowy*, 1981 [syg. 2251], s. 11-20.

²⁸ Rzeźbiona postać Huberta została zniszczona w 1945 roku.

II. 2. Lokalizacja nekropolii w układzie kompozycyjnym parku, oprac. M. Sych

III. 2. Location of the necropolis in a park composition, edited by M. Sych

Obecny stan założenia, mimo podziałów własnościowych, stanowi wartościowy w skali kraju obiekt o złożonej kompozycji. Eklektyczna kubatura pałacu, zgodnie z XIX-wieczną modą, stanowiła centrum układu kompozycji od strony ogrodu z salnem. Zachowana oś pochodząca z XVIII w., liczne aleje oraz kompozycja krajobrazowa, znakomicie wpisująca się w teren, stanowią o niezaprzeczalnych walorach tego miejsca. Od południa (droga nr 409) prowadzą do obiektu dwie bramy: patrząc od wschodu brama z rzeźbami lwów wzdłuż stawu Kalusznik oraz od zachodu brama z postaciami gladiatorów (renowacja w 2011 r.) z istniejącym jeszcze wyraźnie w XX w.

II. 3. Cmentarz przy rezydencji w Mosznej (fot. K. Hodor)

III. 3. Cemetery at the residence in Moszna (photo K. Hodor)

zamknięciem widokowym na kubaturę pałacu. Aleja od strony bramy z gladiatorami obsadzona jest sześcioma rzędami dębów czerwonych. W części parkowo-leśnej widoczne są zaniedbania, dominują samosiewy i brak prac zmierzających do odtworzenia układu kompozycyjnego.

9. PODSUMOWANIE

Mauzolea i groby rodzinne stanowią ważne obiekty sztuki sepulkralnej związane z historią miejsc, w których występują. Na ich kształt miały wpływ rozwiązania starożytne, stanowiące podwaliny pod sposób realizacji kompozycji tych szczególnych, choć niewielkich zazwyczaj kubatur, powstających przy założeniach rezydencjonalno-parkowych od XVIII w. W prezentowanych przykładach, ograniczonych do terenów województwa opolskiego, dominują przede wszystkim rozwiązania w stylu klasycystycznym i neogotyckim. Sposób rozwiązań stanowił odzwierciedlenie indywidualnych gustów właścicieli, mody lub też nawiązywał bezpośrednio do architektury pałacu.

Zespoły rezydencjonalno-parkowe z badanych terenów prezentują liczną grupę znakomitych niegdyś rozwiązań sztuki ogrodowej. Posiadają atrakcyjne układy kompozycyjne, dziś już mocno zatarte. Prócz niszczących pałaców i ogrodów, degradacji ulegają właśnie niewielkie obiekty, jakimi są cmentarze i mauzolea.

LITERATURA

- BOEHLKEH.K., *Friedhofsbauten: Kapellen, Aufbahrungsraume, Feierhallen, Krematorien, Callwey*, München 1974.
 KOLBUSZEWSKI J., *Cmentarze*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1996.

- KOPALIŃSKI W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985.
- KOZACZEWSKA-GOLASZ H., *Mauzolea i kaplice grobowe od XVI do początku XX wieku w dawnym województwie legnickim*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2001.
- KOZINA I., *Pałace i parki na pruskim Górnym Śląsku w latach 1850–1914*, Muzeum Śląskie, Katowice 2001.
- NICIEJA S., *Ogród snu i pamięci. Dzieje Cmentarza Łyczakowskiego i ludzi tam spoczywających w latach 1786–2010*, Wydawnictwo MS, Opole 2010.
- MAJDECKI L., *Historia Ogrodów*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- MOLAK E., RACŁAWSKI I., *Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk Opolski*, Wydawnictwo Nowik, t. 1, Opole 2009; t. 2, Opole 2011.
- WEBER R., *SchlesischeSchlosser*, t. 1–3, Verlag des DeutschenSchloesserAlbums, Drezno–Berlin 1909–1913.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa 1998.
- Śląskie zamki i pałace. Opolszczyzna*, (red.) D. Emmerling, R. Emmerling, Wydawnictwo adan, Opole 1998.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, (red.) S. Kozakiewicz, PWN, Warszawa 1976.
- Zapomniane zabytki. Dwory i pałace wiejskie południowej Polski. Śląsk Opolski*, (red.) R. Nowacki, t. 1, „Studia i monografie” z. 164, Politechnika Opolska, Opole 2004.
- WIMMER C.A., *Kult śmierci w ogrodach. Groby w niemieckich parkach krajobrazowych*, [w:] „Sacrum w ogrodach”, cz. II (Kultowe tereny zieleni, symbole kultowe i symbolika roślin), materiały z konferencji „Sacrum w ogrodach historycznych i symbolika ich roślinności”, Kalwaria Zebrzydowska, 9–10 listopada 1995, (red.) A. Mitkowska, M. Siewniak, Kraków 1995, s. 40 n.
- Dokumentacja konserwatorska określająca granice obszaru wpisanego do rejestru zabytków parku w Mosznej (opracowanie: dr inż. arch. Katarzyna Hodor, dr inż. arch. Katarzyna Łakomy z zespołem), Kraków 2011.
- Dokumentacja konserwatorska określająca granice otoczenia zabytkowego parku w Dobrej w celu wpisania do rejestru zabytków (opracowanie: dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, dr inż. arch. Katarzyna Hodor, mgr inż. arch. krajobrazu Wojciech Bobek z zespołem), Kraków 2011.